

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
Történelemtudományi Doktori Iskola

Rózsa Sándor

Kényszer vagy lehetőség?

*A nagykunsági települések ártéri gazdálkodásának
vizsgálata a 18. századi újratelepüléstől az átfogó
folyószabályozások megindulásáig*

Doktori (PhD) értekezés tézisei

Eger, 2020

Témavezető

Dr. Pap József (Phd.)

főiskolai tanár (EKKE)

A Bíráló Bizottság tagjai

Dr. Kalmár János (CSc.) egyetemi tanár (EKKE)

elnök

Dr. Petercsák Tivadar (DsC.) ny. egyetemi tanár (EKKE)

hivatalos bíráló

Dr. Rác Lajos (DsC.) egyetemi tanár (SZTE)

hivatalos bíráló

Dr. Demeter Gábor (PhD.) tudományos főmunkatárs
(ELKH)

külső tag

Dr. Borbély Zoltán (PhD.) adjunktus (EKKE)

titkár

A dolgozat témája és tudományterületi kontextusa

A Kárpát-medencében folytatott vízgazdálkodás történetének kutatása komoly előzményekre tekint vissza, s ennek indukálásában egyaránt szerepe van a vízhasználat széles gazdasági és társadalmi jelentőségének, valamint a 20. század második felétől kezdve egyre jobban erősödő környezeti problémáknak. Az átfogó Tisza-szabályozás kezdete óta az egyik legfontosabb történeti tapasztalat, hogy a bonyolult ökoszisztéma rendszerekbe történő beavatkozások újabb és újabb rövid és hosszútávú hatásokat váltanak ki, s ezek folyamatos kezelése jelentős utókori feladat, lezárása pedig a possibilista felfogás szerint – vagyis táj és társadalom között folyamatos interakciókat feltételezve – sohasem várható. A 19. századtól végrehajtott átfogó Tisza-szabályozás a munka térbeli kiterjedését, műszaki eredményeit, valamint közvetett hatásait figyelembe véve egyaránt kiérdemli a fokozott tudományos figyelmet, s ezzel összefüggésben számos vitát is generál. Ezek közül az egyik legjelentősebb az Andrásfalvy Bertalan által felvázolt ártéri gazdálkodási modellel kapcsolatban bontakozott ki. Elméletének jelentősége elsősorban abban állt, hogy kétségbe vonta azt a korábban általános felfogást, miszerint a folyószabályozások az ártéri közösségek modernizációjának kizárólagos útját jelentették. Andrásfalvy az általa behatóan vizsgált Duna menti Sárközben egy olyan szabályozások előtti gazdálkodási rendszert rekonstruált, amely nem csak alkalmazkodott a ciklikusan jelentkező árvizekhez, hanem azokat tudatosan hasznosította, s emellett viszonylag termelékeny is volt. Véleménye szerint ez a jól működő rendszert számolták fel a közösségen kívülről erőltetett

későbbi árvízmentesítések révén. A rendszer központi elemét képezték azok a „fokok”, vagyis vízkitörési pontok, melyek kialakítása Andrásfalvy szerint szándékos is lehetett. Az ártéri gazdálkodás elmélete azonban vitát indukált, amelyhez a téma számos nagy kutatója csatlakozott, többek között Deák Antal András, Szilágyi Miklós, Bellon Tibor és Dóka Klára. Az elmélet leginkább a vízgazdálkodás aktív jellegének szempontjából tűnt vitathatónak. Többen megkérdőjelezték (pl.: Deák, Szilágyi), hogy a lakosság tudatosan tartotta fenn az ártéri környezetet, nem pedig csak kényszerűen együtt élt vele. Különösen a Tisza-menti területek vizsgálati eredményei nem támasztották alá, hogy az ártéri gazdálkodás rekonstruált modellje térben általánosítható lenne.

A vita részelemein túllépve az alapvető kérdés abban áll, hogy a folyó menti közösségek egyetlen útja volt-e a környezeti szempontokat gyakran figyelmen kívül hagyó árvízmentesítés? A kérdés megválaszolása szempontjából alapvető jelentősége van annak, hogy a szabályozások előtt létezett ártéri gazdálkodás milyen területi eltartóképességgel bírt, továbbá lehetőséget adott-e a mezőgazdasági áruterelésbe való bekapcsolódásra, lényegében tehát a modernizációhoz való csatlakozásra. Disszertációm egyik fő tézise, hogy az eddig alapvetően a néprajz és a vízügytörténet szempontjából elemzett témában lényeges eredményeket hozhat egy kvantitatív jellegű vizsgálat. Az ilyen jellegű vizsgálatokra azonban Dóka Klára, illetve Pinke Zsolt közelmúltbeli kutatásain kívül nem találunk túl sok példát, főként a Nagykun Kerület és a kijelölt időintervallum vonatkozásában. Disszertációm az előbbitől elsősorban a

konkrét terület, valamint a forrásbázis és a feldolgozási módszerek, utóbbtól pedig mélyfúrás jellege révén tér el.

Egy terület gazdálkodóinak vízhasználati rendszerét számos tényező határozza meg, melyek egymással is szorosan összefüggnek. Ezek közül kiemelendő a tájállapot és az eltartóképesség; a demográfiai viszonyok és a társadalmi szerkezet; a földhasználati rendszer, az agro- valamint hidrotechnikai színvonal, a gazdasági környezet és a piaci viszonyok, az állami szintű beavatkozások és az uralkodó környezetszemlélet; valamint az antropogén tevékenységtől független környezeti kihívások. Kutatómunkám során ezen szempontokat figyelembe véve igyekezem megvizsgálni a Nagykun-Kerületben a szabályozások előtt folytatott vízgazdálkodást.

Dolgozatom több szempont alapján is a viszonylag fiatal tudományágnak tekinthető környezettörténet tárgykörébe tartozik. Ezek közül az egyik legfontosabb az ökológiai szemlélet, miszerint a gazdálkodó közösségeket az ökoszisztéma részének kell tekintenünk, melyekre egyrészt hat az aktuális környezeti állapot, ugyanakkor azok is hatást gyakorolnak környezetükre, a különböző beavatkozások pedig összetett folyamatokat indítanak be. A második fontos szempont, hogy a környezet hatását – például a klímaingadozást – legalább olyan fontosnak tekinthetjük a helyi közösség környezetgazdálkodásának alakulásában, mint a technikai feltételeket, a társadalmi és politikai hozzáállást, vagy épp a piaci konjunktúrákat. Végezetül a disszertáció környezettörténethez való kötődésének kiemelt eleme az interdiszciplinaritás, amely egyrészt a forrásokban, másrészt az eddig született, különböző tudományterületekhez

köthető eredmények szintetizálásának igényében is megmutatkozik.

Véleményem szerint a terület történetében számos olyan szürke folt, illetve ellentmondás is mutatkozik, amelyek az általánosan elfogadott modellek lokális érvényességét kétségessé teszik. Az ártéri gazdálkodás válságának kézenfekvő indikátora a területen a Mirhó-gát építése és az azzal közel egy időben végbemenő bácskai kitelepülés. A két esemény kapcsán azonban olyan ellentmondások is megfigyelhetők, amelyek alapján megkérdőjelezhető, hogy azok mögött egy a rendszer alapját megingató, elsősorban a népességnövekedésből következő válság áll. Ezek a problémák/kérdések, és a feloldásukat, illetve megválaszolásukat lehetővé tevő vizsgálati célkitűzések hat fő pontban összegezhetők.

1. A Mirhó-gát építésével kapcsolatban az érintett települések között éles vita alakult ki, tehát ha fenn is állt valamilyen válság, annak kezelését nem egységesen az árvízmentesítésben látták vagy az nem azonos mértékben érintette a résztvevő közösségeket. Ennek tisztázása megköveteli a terület hidromeomorfológiai viszonyainak, valamint az egyes települések egymáshoz viszonyított gazdasági kondíciójának alapos értékelését.

2. A gát 1776 és 1786 között elbontott állapotban volt, s noha az elbontás által előállt helyzetet a nagykunsági községi tanácsok kritikusan írták le, az újjáépítés tíz évig elhúzódott. Ennek szintén több oka is feltételezhető. Az egyik az, hogy a gátépítést ellenzők hathatósabb érdekérvényesítést folytattak, a másik pedig az, hogy a támogatók valójában nem

függtek az általuk korábban állított mértékben a védműtől, s ezért kevesebb energiát fordítottak céljaik elérésére. Az első lehetséges ok kizárásához vagy validálásához alaposan szükséges meg vizsgálni a gátépítés eseménytörténetét, különösen a külső hatások (Heves és Külső-Szolnok vármegye és a kormányzat szerepe) tekintetében. A másodikéhoz a humán eltartóképesség értékelésére, pontosabban a gátépítést feltehetően kikényszerítő tényezők (állatállomány legelőszükséglete, szántóterületek iránti igény stb.) vizsgálatára van szükség.

3. További ellentmondás, hogy a gát 1786-1787 közötti végleges felépítése jelentősen elhúzódott, amely a narratív források szerint alapvetően a korabeli munkamorálból adódott. Mindez egy erősen homályos elemét képezi az eseménytörténetnek, hiszen a nagykunsági települések tanácsai elvileg már csak a királyi engedély megérkezésére vártak. Ennek szintén két okát feltételezhetjük. Az egyik az, hogy a gátépítés terheit a lakosság nehezen tűrte, a másik pedig, hogy a tanácsok eredeti funkciójuk ellenére nem képviseltek többségi álláspontot, vagyis hiába tűnik úgy a tanácsi levelek alapján, hogy az építkezést a lakosok szükségesnek tartották, valójában a nagy részük nem érezte fontosnak ezt a munkát. Az előbbi eldöntéséhez kapcsolódóan az egyik fontos célkitűzésem volt a gátépítés terheinek a lakosság becsült munkaerőpotenciáljával való összevetése, amely nemcsak arra adhat magyarázatot, hogy a lakosok miért vonakodtak a Mírhó-gát építésében való részvételtől, hanem arra is, hogy a következő évtizedekben miért nem került sor nagyobb vízrendezési munkálatokra a területen. A második lehetséges

ok vizsgálatához fontos adalékot nyújt a Nagykun Kerület közigazgatási rendszerének környezettörténeti szempontú értékelése, elsősorban a döntéshozatali mechanizmusok szempontjából.

4. 1786 és 1846 között nincs a Mirhó-fok elzárásához hasonló további jelentős munkálat a területen, az egykori legnagyobb támogató Kisújszállás pedig 1794-ben elutasította a Hortobágy-Berettyó szabályozásában való részvételt, mondván, a kitűzött célokat az 1786-1787-es munkával elérték, s a határ további kiszárításában nem érdekeltek. Ez a tanácsi véleménynyilvánítás megkérdőjelezhetővé teszi, hogy a Mirhó-gát építését a szárazgazdálkodásra való áttérés motiválta, ugyanakkor önmagában nem zárja ki, hiszen az is feltehető, hogy a határ nagyrészen a kiszárítás végbement, s a kisújszállási gazdák esetleg egy befektetés/haszon értékelésből kiindulva vonakodtak a további, számukra már kevésbé fontosnak ítélt munkálatoktól. Ennek ellenőrzését a gát hidrológiai hatásainak alapos értékelése, konkrétan a védmű által okozott változások feltárása teszi lehetővé.

5. Az előző pontokhoz szorosan kapcsolódnak a századvégi bácskai kitelepüléssel kapcsolatos tisztázatlan kérdések. 1785-ben az udvar bácskai kamarai birtokokra irányuló telepítési akciójához több száz család csatlakozott a Nagykun Kerületből és a környező Külső-Szolnok vármegyei településekről. Ez elvben lehet az agrártúlnépesedés jele, ugyanakkor ezzel kapcsolatban is mutatkozik néhány ellentmondás. Az egyik az, hogy jelenlegi tudomásunk szerint az elvándorlás nem volt permanens, ami felveti annak lehetőségét, hogy a telepítési akció által nyújtott előnyök

(adómentesség, ingyen földbirtok stb.) legalább annyira szerepet játszottak benne, mint a helyi lehetőségek beszűkülése. További kételyt ébreszthet, hogy a községi tanácsok kezdetben gátolták a kitelepülést, s az elvándorlók egy része később visszatelepülési igényekkel jelentkezett. Ilyen körülmények között szükségesnek láttam az agrártúlnépesedés behatóbb vizsgálatát annak eldöntése érdekében, hogy a kitelepülési akciót milyen mértékben motiválta a kényszer, valamint a különleges előnyök és a társadalmi ellentétek (redemptus-irredemptus viszony).

6. Bellon Tibor szerint a Nagykunságban a 19. század második feléig az állattenyésztés volt a domináns mezőgazdasági ágazat, amelynek kiterjesztése azonban a szántóföldi növénytermesztésnél kisebb mértékű tájhasználati anomáliákkal jár. Amennyiben ezt elfogadjuk, úgy kétségesse válik, hogy a Mirhó-gát építését a szántóföldi növénytermesztés extenzív kiterjesztése dominálta, ha azonban egy alapvetően az állattenyésztési ágazat igényeit kielégítő vízrendezésről volt szó, úgy felmerül a kérdés, hogy a Mirhó-gát építése tekinthető-e az ártéri gazdálkodás végpontjának. Vizsgálatom során ezért külön hangsúlyt fektettem a két ágazat súlyának összehasonlítására.

Forrásbázis, módszerek

A 19. század közepe előtti időszakot vizsgáló kvantitatív történeti kutatások egyik nagy korlátját jelentik a prestatiztikus forrásadottságok. A vizsgált terület vonatkozásában azonban óriási előnyt jelentett a jász-kun kiváltságokon alapuló sajátos közigazgatási rendszer, amely a környékbeli feudális vármegyei birtokokhoz képest – sőt

országos viszonylatban is – kedvező forrásképzést eredményezett. A kutatás gerincét képezték a Nagykun-Kerület központi szerveinek irattárában (összkerületi és kerületi gyűlések, adószedők stb.), valamint a települési levéltárakban fennmaradt tanácsi jegyzőkönyvek, levelezések, összeírások stb. A forrásbázis szempontjából kiemelkedő volt az 1780-as évtized, amelyen belül a reformabszolutizmus által keletkeztetett források, mint például az első kataszteri- és katonai felmérés, valamint a népszámlálás iratai, együttesen a korábbiaknál jóval mélyrehatóbb elemzéseket tettek lehetővé. A kutatás során komoly hangsúlyt kapott a megalapozott elemzéseket lehetővé tevő forrástípusok feltárása, s azok alapos kritikai elemzése. A környezettörténeten belüli szaktörténeti szerepkörnek eleget téve – Joachim Radkau ezzel kapcsolatos gondolataira reflektálva – igyekeztem alaposan megvizsgálni, hogy a rendelkezésre álló kvantitatív források adatai mennyiben alkalmasak a statikus korszak forrásaival való összevetésre, illetve a későbbi korokban gyakran alkalmazott agrárstatisztikai mutatók felállítására. Ennek során különös figyelmet szenteltem az első kataszteri felmérésnek, amely páratlan környezettörténeti forrásértékkel bír, holott eddigi ilyen célú felhasználására viszonylag kevés példát találunk. A disszertációm további kiemelkedő forrástípusát jelentették a különböző térképek (első és második katonai felmérés, vízügyi célú felmérések stb.), melyek a tájváltozás rekonstrukciójában kaptak fontos szerepet. A térképek feldolgozására és elemzésére korszerű térinformatikai módszerekkel került sor, a tudományterületen viszonylag gyakran alkalmazott foltvizsgálatok mellett téradatbázis építés révén, sőt a Mirhó-gát építésének műszaki

vizsgálata során domborzatelemzés segítségével. A munka eredményeinek reprezentálását a disszertációban található saját készítésű térképek segítik. A különböző agrárstatisztikai vizsgálatok során, elsősorban forráskritikai szempontból bevonásra kerültek továbbá jelenkori agrár- és környezettudományi adatbázisok (gabonatermelési potenciál, talajviszonyok stb.) és adatközlések, melyek az interdiszciplináris jelleget jelentősen erősítették.

A kutatás főbb eredményei

A nagykunsági települések által folytatott ártéri gazdálkodást egy alapvetően passzív, de a környezet által nyújtott előnyöket tudatosan hasznosító, differenciált rendszerként jellemezhetjük. A gazdálkodásra nem volt jellemző az aktív vízügyi tevékenység, nincsenek adatok a vízzel érintettség szempontjából pozitív irányú beavatkozásokra. A 18. század végi Mirhó-gátépítés behatóbb vizsgálata kimutatta, hogy a munka nem tekinthető az ártéri gazdálkodás végpontjának, mivel célkitűzései között nem szerepelt egy új gazdálkodási rendszer kialakítása vagy lehetőségeinek megteremtése. Az első és második katonai felmérés foltvizsgálata alapján a szabályozás főleg a mocsarak visszaszorulása tekintetében hozott változást nem pedig a szántóföldek gyarapodásában. Noha az ártér ilyenforma átformálása (szárítása) akár lehetett volna a szárazgazdálkodás felé vezető út első lépése, a mélyebb elemzés azonban ezt több szempontból is megcáfolta. A beavatkozás egyértelmű célja a Tisza felől érkező árvizek elhárítására volt, ugyanakkor az építkezési viták során keletkezett állásfoglalások alapján igazolható a helyi gazdák

ragaszkodása az ártéri legeltetéshez. A Mirhó-gát építése inkább a legkisebb értékű térszínek ártéren belüli arányának csökkenését, s kevésbé az ártér és az állandóan árvízmentes térszínek településenkénti arányának változását eredményezte, ilyen értelemben pedig az ártéri gazdálkodást intenzifikáló beavatkozásnak tekinthető. A hidrotechnikai színvonallal kapcsolatban megállapítható, hogy a 18. század végén a Mirhó-gát építése igen alacsony munkaerőhatékonysággal valósult meg, ugyanakkor számításaim szerint az időszakban a tájátalakítási potenciál nem volt teljes mértékben kihasznált, vagyis a szabályozásokat nem kizárólag az alacsony technikai színvonal akadályozta.

Amint a munka országos kontextusú értékeléséből kitűnt, Magyarországon ekkorra már több területen is lezajlottak a kifejezetten kiszárítási célú vízrendezések, amelyeket a központi kormányzat is támogatott. Feltételezhetőek tehát bizonyos mértékű külső hatások – a gátépítés körül feltűntek például a Hajózási Igazgatóság tisztviselői – úgy tűnik azonban, hogy szerepük csekély jelentőségű volt. A Mirhó-gát építésének esete tehát megerősíti azt az általános vízügytörténeti álláspontot miszerint a vízügyi munkálatok leginkább csak a helyi érdekeltek akaratával és aktív hozzájárulásával valósulhattak meg. A környező, földesúri joghatóság alatt álló településekhez képest a kerületben a döntéshozatal demokratikusabb volt, sőt az érdekeikkel nem egyező munkálatokat a lakosság több módon szabotálhatta, végső soron a passzivitás eszközével lassíthatta.

Vizsgálatom alapján egyet értek Pinke Zsolt azon korábbi megállapításával, miszerint a Nagykun Kerület

települései közötti nézeteltérések alapvetően az eltérő hidrogeomorfológiai környezetből következtek, s nem a gazdálkodáshoz kötődő nézetrendszer különbségéből. Ezt jól igazolja, hogy míg az öblözet felső részén elhelyezkedő Kunhegyest a gát szinte teljesen elvágta az ártéri haszonvételektől (beleértve az öntözött réteket is), addig az öblözet alján fekvő, s a gátépítést mindvégig támogató Kisújszállás még közel 70 évig élvezte a Nagy-Sárrét vizes legelőinek hasznát. A szabályozások miatt olyan hidrológiai helyzet állt elő, amely gyakorlatilag fenntarthatatlanná tette a Nagykun Kerület korábbi, a magas fűhozamú legelőkre építő extenzív állattartását, s mindez együtt hatva az infrastrukturális fejlesztésekkel, valamint a konjunkturális viszonyok változásával egy új típusú, gabonatermesztési dominanciájú szárazgazdálkodás bevezetését eredményezték. Ennek részletes feltárása azonban már a rendszeres szabályozások korszakának behatóbb vizsgálatát követeli meg vagyis a kutatás egy lehetséges további irányát képezi.

A 18. század végi vízügyi események vizsgálata kimutatta, hogy az ártéri gazdálkodás valójában éppen úgy kiszolgáltatott volt az éghajlati ingadozásoknak, mint a későbbi szárazgazdálkodás. A rendszer normális működésének feltételei voltak ugyanis a szokásos árvizek, a Mirhó-gát építésével egyidőben jelentkező időjárási anomáliák azonban komoly zavarokat okoztak az állattenyésztési ágazatban. A környezeti kihívások szerepét (csapadékviszonyok ingadozása) a 18. század végi lokális eseményekben viszonylag nagymértékűnek tartom, amely egybeesik Pinke Zsolt megállapításaival. A Mirhó-gát felépítésének véleményem szerint egyik kiemelkedő oka volt

az árvizes évtized. Ez nem teljesen összeegyeztethető Pálfi Imre és Gunst Péter aszályossággal kapcsolatos megállapításaival, akik az 1780-as és 1790-es évtizedet tekintik kiemelkedően aszályosnak. Ez a látszólagos ellentmondás azonban viszonylag könnyen feloldható, hiszen amíg az 1776-os elbontást és az azután közvetlenül kirajzolódó vitát még egyértelműen a forrásokból jól kirajzolódó kritikus árvizek határozták meg, addig az 1780-as években a gátépítési munkák során bemutatott ellentmondások (időbeli elhúzóadás, kedvetlen munkavégzés stb.) már összefügghettek a fokozatosan növekvő aszályossággal, s az ezzel fordított arányosságban álló motivációkkal. Ezek az 1790-es évek kritikus országos aszályaiban csúcsosodtak ki, amelyek pedig már kétségkívül összefüggtek a Mirhó-gátat károsnak ítéelő hangok megerősödésével. Arra pedig, hogy Gunst konkrétan a gátépítést megelőző éveket (1779, 1780, 1782, 1785, 1786) tekinti aszályosnak – miközben arra a helyi források nem mutattak rá – több magyarázat is adható. Az egyik az aszály fogalom relativitása, a másik pedig, hogy az ártéri gazdálkodást folytató közösség reagálása egészen más lehetett az ország más régióihoz képest, sőt az is előfordulhatott, hogy a gabonatermesre nézve káros lokális csapadékhiány jelentősebb árvízzel párosult.

Az építkezés célja vízügyi szempontból a vízmegosztás volt vagyis a Mirhó-fok vizének a Tiszában tartása, s így annak elválasztása a Hortobágy-fokon kilépő egyéb tiszai árvizektől. Lényegében tehát az ártéri gazdálkodásra nézve már káros víztöbblet elhárítására törekedtek. Ezalapján a Mirhó-gát építését egyfajta stabilizációs beavatkozásnak tekintem, amelynek célja az

ártéri gazdálkodás népességnövekedésből is adódó kiszolgáltatottságának csökkentése volt. Álláspontomat erősíti az a tény, hogy a fok elzárására tett első kísérletek már a 18. század közepén megtörténtek, amikor még a terület népsűrűsége viszonylag alacsony volt, s a gazdálkodás éppen csak stabilizálódni kezdett a törökellenes háborúk okozta igen jelentős demográfiai katasztrófa után.

A Mirhó-gát építése és a későbbi szabályozások is jól rámutatnak a vízrendezési „dominóeffektusra”, vagyis arra, hogy egyes beavatkozások néha közvetlenül, néha pedig közvetve indítottak el további változásokat vagy kényszerítettek ki újabb beavatkozásokat. Amint az a terület vízrendezéseinek vizsgálatából jól látszik, a mai tájarculat kialakulása egy igencsak elhúzódó folyamat volt, s az a különböző vízrendezések és egyéb változások (pl.: éghajlatváltozás) egymásra épülő hatásainak eredményeképpen állt elő.

Kutatásom másik nagy problémaköre az ártéri gazdálkodás statisztikai értékelése volt. A terület vonatkozásában nem került igazolásra Dóka Klára azon feltevése miszerint az ártéri gazdálkodás a 19. század elején túlnépesezési válságban volt. A Nagykunságban a 18. század végén a kataszteri felmérés és a népszámlálás adatainak segítségével végrehajtott termelés/fogyasztás alapú elemzés bebizonyította, hogy a gabonatermesztés nemcsak fedezte a lakosság helyi szükségleteit, hanem még jelentős mennyiségű piacra vihető gabona is rendelkezésre állt. A gabonatermesztési ágazatot figyelembe véve agrártúlnépesezés csak a 19. század közepén mutatható ki, így azzal legfeljebb a rendszeres szabályozások lehettek szorosabb összefüggésben. A legnagyobb arányú extenzív

szántókiterjesztésre a 19. század második harmadában került sor, amely viszonylag rövid idejű lefutása miatt (kevesebb mint egy évtized) valószínűleg a helyi lakosság egyik legmarkánsabb tájváltozási élménye volt.

Az ártéri gazdálkodáson belül folytatott gabonatermesztés vizsgálatának eredményei szintén egybecsengenek Pinke korábbi kutatásának eredményeivel, aki a 18. század eleji területet már a Tiszántúl egyik gabonatermesztési központjának minősítette. A vizsgált időszakban (1711-1846) a tájállapot önmagában alkalmas volt arra, hogy azon a lakosság rentábilis, az agrárkereskedelemben is bekapcsolódó gazdálkodást folytasson, a magas biomasszahozamú legelők (l. a legelőpotenciállal kapcsolatos vizsgálatokat) nagyszámú állatállomány fenntartását tették lehetővé, s az árvízmentes háta kihasználásával jelentős mennyiségű gabona is előállítható volt. A Nagykunságban a 18. század végén egy viszonylag biztonságosan méretezett gabonaönellátási rendszer jött létre, amely az átlagos és annál jobb termésű években jelentős mennyiségű gabonátöbbletet is termelt. A jelentős többlet ellenére azonban nem tartom megcáfoltnak Bellonnak az ágazat önellátó jellegére vonatkozó véleményét, ami két körülménnyel indokolható. Az egyik, hogy noha az időszak jelentős részében eladható felesleg képződött, de előfordultak olyan évek is (pl.: 1816, 1848) amikor a gazdák nem termelték meg az alapvető terményszükségletet sem. A gabonatermesztés időjárási anomáliákból eredő erős fluktuációja olyan körülmény, amely megköveteli, hogy a kapacitások (szántóterület kiterjedése) lehetőleg folyamatosan vagyis a rossz termésű években is kielégítsék az alapvető igényeket. Ez alapján egy

olyan rendszer, amely a normál években csupán a gabonaszükségletet állítja elő – figyelembe véve a rosszabb termésű évek viszonylag gyakori előfordulását, ahogyan az Rácz Lajos kutatásaiból látható – valójában nem önellátó, hanem inkább alultermelő lenne. A másik ok, hogy a növénytermesztéshez képest az állattenyésztés több szempontból is piacorientáltabbnak mutatkozik.

A demográfiai nyomás a területen a 18. században az elvégzett számítások alapján nem volt kritikus, s ezt az álláspontot még a 18. századi bácskai kitelepülés ténye mellett is tarthatónak vélem, mivel a gabonafélékkel való ellátás értékelése során mindvégig a kitelepülés előtti – tehát még teljes – népességgel kalkuláltam. Ezzel kapcsolatban fontos megemlíteni azt is, hogy az árvízmentesítések sem a 18. században, sem a 19. század közepén nem jelentették a földbirtoklás szempontjából jogilag hátrányba hozott (pl. redemptus elővásárlási jogok) irredemptusok földigényének levezetési irányát hiszen az újonnan felszántott földek a tőkeföld arányában a redemptusok birtokállományát gyarapították.

A gazdasági környezet, elsősorban a piaci konjunktúrák hatása valószínűleg jelentős volt a tájhasználat alakulására, illetve az ártéri gazdálkodásnak a 19. század közepén meginduló felszámolására. Ezek közül a 18-19. század fordulójának gabonakonjunktúrája azonban még nem váltott ki komolyabb hatást, mivel azt a viszonylag kedvező gabonatermelési potenciálnak köszönhetően a lakosság még a fennálló rendszer radikálisabb megváltoztatása nélkül is ki tudta használni. A 18. század végén megkezdődő gyapjúkonjunktúra azonban már egy statisztikailag is jól kimutatható következményt váltott ki a juhállomány jelentős

növekedését. Ennek tájhasználati vonatkozása elsősorban a legelőkkel kapcsolatos igények megváltozásában fogható meg, amelyet azonban feltehetően kielégítettek a Mirhó-gát révén végbement változások, hiszen a mocsaras, sásos legelők aránya csökkent.

Disszertációmban igyekeztem minél pontosabb képet alkotni a 18. század elejétől a 19. század közepéig a Nagykunságban folytatott ártéri gazdálkodásról, amely egyrészt fontos elemét képezi a tradicionális vízgazdásról alkotott globálisabb képnek, másrészt lehetőséget nyújt a későbbi árvízmentesítések átfogóbb kontextusba helyezésére. Jelen munka a fentiekben összefoglalt eredményein túl jól rámutat a további kutatások potenciális irányaira is. Táj és társadalom kapcsolata egy igencsak bonyolult összefüggési rendszer, s szálainak további feltérképezése valószínűleg sokáig munkát ad még a környezettörténészek számára.

A disszertáció témájában megjelent publikációk

1. Rózsa Sándor: Kényszer vagy lehetőség? Kísérlet egy 18. századi vízrendezési munkálat kvantitatív alapú értékelésére. In: Demeter Gábor – Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (szerk.): Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv. Környezettörténet – Historiográfia. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. Bp., 2021. 133-160.
2. Rózsa Sándor: Az ártéri gazdálkodás mérlege. A nagykunsági települések gazdasági kondíciója az első kataszteri felmérés alapján. In: Kern Z. – Pinke Zs. – Romhányi B. – Bíró L. – Vadas A. (szerk.): Környezettörténet 3. Környezeti folyamatok a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. Bp., 2021. 39-64. p.
3. Rózsa Sándor: A Közép-Tisza-vidék első jelentős vízrendezési munkálata: A Mirhó-gát építése. In: Pap József – Verók Attila (szerk.): Akit Clió elbűvölt. In honorem Romsics Ignác. EKE Líceum Kiadó. Eger, 2021. 267-284. p.
4. Rózsa Sándor: The examination of water regulation works with the help of a geoinformatical database in the 18th-century Kingdom of Hungary. Pro & Contra. Central European Studies in Humanities. Vol. 4. No. 2. 2020. 89-113. p.

5. Rózsa Sándor: A Magyar Királyság területén végzett 18. századi vízrendezési munkálatok tanulmányozása egy térinformatikai adatbázis segítségével. In: In: Döbör András – Miklós Péter – Zeman Ferenc (szerk.): Közelítések a modern magyar történelemhez. Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar. Hódmezővásárhely, 2020. 9-26. p.
6. Rózsa Sándor: Evaluation of the Floodplain Farming of the Settlements of Nagykunság Based on the First Cadastral Survey. Hungarian Historical Review. New Series of Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae 9. 2020. 213-240. p.
7. Rózsa Sándor: A nagykunsági települések ártéri gazdálkodása. In: Bajnok Dániel (szerk.): Az Eszterházy Károly Egyetem Közleményei. Új sorozat 46. Líceum Kiadó. Eger. 2019. 341-358. p.
8. Rózsa Sándor: Térinformatika és történelemtudomány. In: Ballabás Dániel (szerk.): Hagyományos források, új megközelítések. A digitalizáció kínálta lehetőségek a történeti kutatásokban. EKE Líceum Kiadó. Eger. 2019. 103-133. p.
9. Rózsa Sándor: Az első kataszteri felmérés környezettörténeti forrásértéke. In: Kis Csaba – Kovács-Veres Tamás Gergely – Rózsa Sándor (szerk.): „Politika, életrajz, divat, oktatás...” Tanulmányok Magyarország történetéből a középkortól napjainkig. EKE Líceum Kiadó. Eger, 2018. 129-152. p.